

דורה — לדמות היישובים בספר הבדוים

מאת ד. קלנר.

לכפר דורה בהרי חברון נודע עניין רב מבחינה אנטרופוגיאוגראפית. כפר זה נמנה על היישובים העתיקים בארץ כי הוא המשכו של אדורים העתיקה. דורה הוא הכפר השני בארץ לפי גודל שטח אדמותיו, והיה בזמן מפקד האוכלוסין האחרון בשנת 1931 היישוב הכפרי הגדול ביותר בארץ ישראל, כפי שאפשר לראות מן הלוח הבא:

לוח משווה של הכפרים ששטח אדמתם עולה על

100 000 דונם או שמספר תושביהם בשנת 1931

עלה על 4000 נפש

צפיפות התושבים 1931	ריבוי האוכלוסים 1922 / 31 ב-%	אוכלוסיה בשנת 1931	השטח בדונם	המקום (הנפה)
13	19	4097	306936	טובאס (שכם)
30	24	7255	240152	דורה (חברון)
23	26	4034	174172	יטה (חברון)
[135	24	21643	160324]עזה
14	17	1882	138872	סמוע = אשתמוע (חברון)
24	29	2930	120848	א-ט'אהריה (חברון)
166	26	6398	38421	מג'דל (עזה)

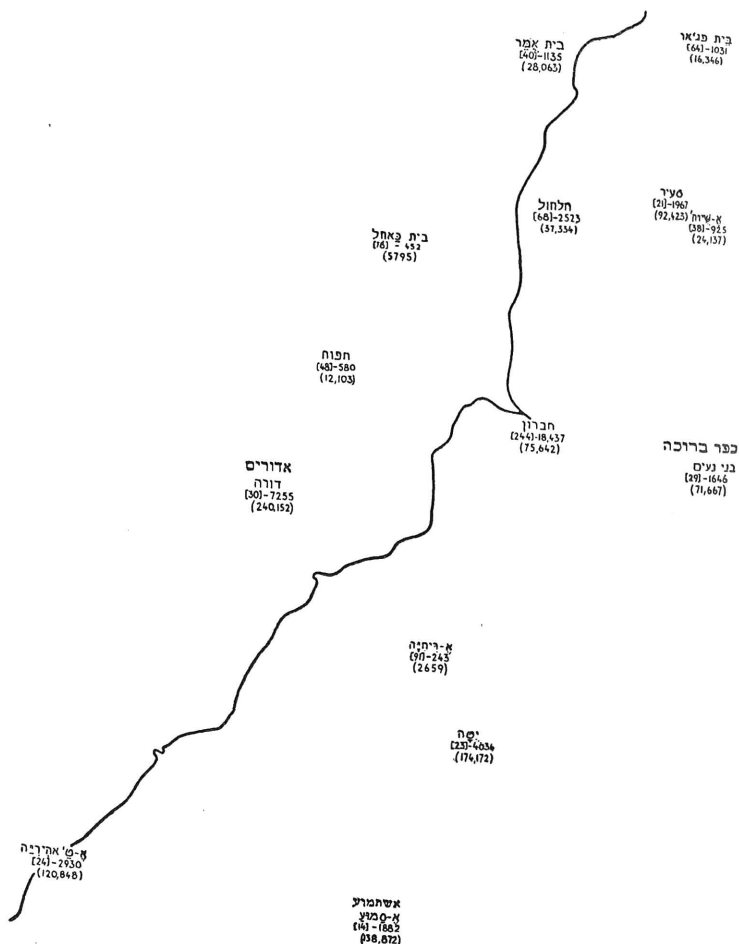
הלוח הזה מלמד, כי ישנם בארץ ששה יישובים ששטח אדמתם עולה על 100000 דונם, מהם חמישה כפרים והעיר עזה. כמו כן נראה שבזמן המפקד האחרון בשנת 1931 — ואין לנו מספרים חדישים יותר המסתמכים על מפקד — היו בארץ ארבעה כפרים ערביים שמספר תושביהם עלה על 4000, ביניהם שלושת הכפרים בעלי השטח הגדול ביותר — טובאס, דורה, ויטה, ויישוב אחד בעמק החוף — מג'דל, שלגבי דידה ספק הוא אם בשנת 1931 היה עוד מותר לכנותה כפר. בינתיים גדלה מג'דל לעיירה, וגם ניתן לה המעמד החוקי של עיר. בשינוי זה משתקפת אל נכון העובדה שחלק ניכר מאוד מתושביה איננו עוסק בחקלאות כי אם במלאכה ובתעשייה. מג'דל נודעת בתעשייה ועירה של אריגים כחולאים אופייניים¹.

נשארים איפוא שלושה כפרים עם אוכלוסיה חקלאית גרידה שמנו ב-1931 למעלה מ-4000 נפש כל אחד, מהם מנה דורה, השני לפי גודל השטח, למעלה מ-7000 נפש, בעוד

(1) בזמן המפקד בשנת 1931 מנה רק יישוב כפרי עברי אחד למעלה מ-4000 תושבים: היא סתח

שמספר תושבי טובאס בשמרון הצפון-מזרחית ויטה בספר הדרומי של הרי חברון עלה בק במעט על 4000 נפש כל אחד. דבר זה מתבטא במספרי צפיפות האוכלוסים: דורה 30, טה 23, טובאס 13. ארבעה מחמשת הכפרים ששטח אדמתם גדול מ-100000 דונם נמצאים בחלק הדרומי של נפת חברון. מספרי צפיפות האוכלוסין של יתר הכפרים הנ"ל היו קטנים מזה של דורה.

כרטוגראמה של היישובים בהרי חברון

המספר הראשון מתחת לשם הכפר רומז למספר התושבים בשנת 1931, המספר השני [בסוגריים מרובעים] לצפיפות האוכלוסים באותה השנה, והמספר השלישי (בסוגריים מעוגלים) לשטח אדמות הכפר בדונמים.

ח' = כ עברית

ט' = מבטאים בדומה ל-צ' = ד

יש להניח שהמספרים האלה גדלו בינתיים לא מעט. אבל באין מפקד אי-אפשר לקבוע דבר מדויק על ההתפתחות במשך חמש עשרה השנים האחרונות.

ישנה סיבה לריבוי כפרים בעלי שטח גדול ואוכלוסים מרובים בדרום הר חברון.

הסיבה היא: שאלות הבטחון הקשורות בקרבת האזור לספר הבדוים.

במשך תקופות רבות בתולדות הארץ, ובכל אופן במשך מאות שנים מרובות לפני ימינו, השתייכו הרי חברון לתחום יישובי קבע, תחום הפלאחים, בעוד שבקעת באר-שבע והנגב היו מחוצה לה, בתחום הבדוים. גם העיירה באר-שבע נוסדה רק בסוף המאה הקודמת על ידי התורכים. הגבול בין שני התחומים האלה הוא במורדות הדרומיים של הרי חברון, והוא גבול בלתי קבוע, העשוי להשתנות בהתאם ליחס הכוחות בין שני הגורמים היריבים.

דוגמה מאלפת לתזוזות הספר משמשות לנו תולדות א-ט'אהריה כפי שסוכמו על ידי אולברייט²:

היישוב הקדום ביותר של ט'אהריה בסוף הברונזה הקדומה (EB IV) עד תחילת הברונזה התיכונה (המאות הכ"ג—הכ"א לפנה"ס).
הפסקה.

מיושבת מהמאה העשירית עד השישית לפנס"ה.
הפסקה.

יישוב רומי וביזאנטי מהמאה השנייה עד השמינית של סה"נ.
הפסקה.

הכפר הנוכחי נוסד על ידי הסולטאן אל מאלך א-ט'אהר ביברס (ומכאן שמו), שמלך בשנות 1260—1277.

גם על היישוב הנוכחי עברו תמורות רבות. רובינסון עבר בו בשנת 1838 ומצא את הכפר חרב בחלקו. מספר הגברים בט'אהריה היה אז לפי הערכה רשמית כמאה, והכפר עשיר בעדרים ולתושבי הכפר למעלה ממאה גמלים³. גם קבוצת המודדים האנגלים בראשותו של קונדר מצאה בשנת 1874 את הכפר חרב בחלקו. ואופייני מאוד תאורם⁴: בכפר זה גרו בשנת 1874 כ־300 עד 400 תושבים; אמנם בשנת 1877 מצאוהו עזוב כתוצאת חזירת הערבים (ז-א. הבדוים) לארץ הפלאחים.

גורלה של ט'אהריה, בה נפסק והתחדש הישוב חליפות, היא דוגמה בולטת. גרמה לכך ישיבתה על אם הדרך באר-שבע—חברון, שהיא קטע של אחת הדרכים הראשיות של הארץ. וכל פשיטת בדוים עלולה היתה להניס את תושביה ולהחריב את המקום לזמן מה. פחות חריפה היתה השפעת הספר על יתר היישובים באזור הזה, שלא ישובו על אם הדרך אלא בריחוק מה ממנה. ובוודאי לא מקרה הוא שהכפרים בהרי חברון אינם יושבים על אם הדרך; הם רחוקים ממנה מטעמי בטחון. היישוב של דורה, סמוע, יטה בני נעים וכו' היה הרבה יותר רצוף⁵, אם לא רצוף לגמרי, ותנודות מצב הבטחון

2) W. F. Albright, *The Excavation of Tell Beit Mirsim*. III. AASOR 7, 21/22, 1943, pp. 158—9

3) E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine, and in the adjacent regions*. London, 1841, I, pp. 311—2

4) C. R. Conder & H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*. Memoirs, London, 1883, III, p. 402

5) הפסקה ביישוב של דורה חלה, דרך משל, במאה ה"ז של סה"נ עקב פשיטת בדוים שחרבו את תושבי הכפר או גרשו אותם, ר' W. F. Albright, BASOR, 74, (1939), p. 15

התבטאו בהם בעיקר בהתקבצות התושבים לכפר הראשי בזמנים של אי-בטחון, והתפזרותם ל"חורבות" בתקופות השקט והשלום. מצב הבטחון בהרי חברון היה באופן מיוחד ירוד במשך תקופות רבות. ולכן כיום קטן בו בהרבה מספר היישובים מאשר בתקופת הפריחה בימי קדם. לעיניו של כל עובר בדרך הראשית ירושלים-חברון מזדקר מראה שדות מעובדים ליד חלקות עזובות ונטושות. אין שום הבדל טבעי בין השטחים האלה. הם גובלים זה עם זה, האדמה היא מאותו טיב ושל אותו שיפוע, ומקבלת את אותה כמות הגשמים; ובכל זאת — רק חלק מהם מעובד וחלק אחר מוזנח. בהכשרה מתאימה אפשר להרחיב את השטח המעובד פי כמה וכמה. הר חברון הוא אולי הדוגמה הבולטת ביותר של ניצול מוגבל מאוד של אזור שלם בהרי הארץ.

התקופות הרבות והממושכות של אי-בטחון אילצו את התושבים, ובייחוד את אלה שישבו דרומה מחברון באזור הספר גופא, להתקבץ בכפרים גדולים, שמספר תושביהם יהיה די גדול להגן על יישובם אפילו בפני פשיטה חזקה של בדוים. לכן אנו מוצאים כאן מספר מועט של יישובים, אך אלה גדולים גם לפי שטח אדמתם וגם לפי מספר תושביהם⁽⁶⁾. דורה הוא הגדול ביניהם ומשמש מאז ככפר ראשי באזור הספר הזה. בימי התורכים היה בו המרכז של המחוז קיסיה אל-פוקא, והשייחים של דורה היו הראשים של שבטי הקיסים בהר חברון⁽⁷⁾.

ריבונותה של דורה גרמה לסכסוכים מתמידים עם שכניה. אנשי א-ט'אהריה, דרך משל, קינאו בה עקב החשיבות הרבה שהמסגד של נבי נוח העניק לדורה מאז ימי הביניים. לכן הכריזו שנוח נקבר בכפרם. הדבר גרם ב-1923 לקרב ממש, והיו הרוגים ופצועים. לבסוף התערבה הממשלה, השליטה סדר ביד חזקה, והטילה עונש קבוצי של עשרים אלף לירות על אנשי דורה⁽⁸⁾.

עד כמה נבדלים ממדי היישובים באזור ספר זה, מאלה באזור מצפון לחברון אפשר לראות מהכרטוגרמה המצורפת⁽⁹⁾. צפיפות היישובים קטנה בהרבה באזור הדרומי. ונגד זה כל הכפרים באזור זה הם כפרים גדולים ואין ביניהם כפר קטן מלבד אֶדִיחִיה. כפר זה, שהוא קטן גם לפי מספר תושביו וגם לפי שטח אדמותיו, נמנה על היישובים המחודשים זה לא מכבר, כי גם רובינסון בשנת 1838 וגם קבוצת קונדר בשנת 1874 מצאוהו חרב ובלתי מיושב.

על ההבדל הרב בין ממדי היישובים בהרי חברון, ובחלקם הדרומי בפרט, לבין ממדים "נורמאליים" בהרי הארץ מלמדים המספרים הבאים המשווים את הכפרים בהרי חברון עם הכפרים בנפות ראמאללה וירושלים.

(6) כפרים גדולים מהמוצע אופייניים גם לספר יישובי הקבוע בדרום השפלה ועמק החוף. עליהם נמנים אֶדוֹאִימָה, פֶּאלוּג'ה, בִּרְיָה, וְח'אן יוֹס. — דבר זה מובלט ברורות במפת האוכלוסין שד"ר וילטס וחבריו הכינו בשביל ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, ושנתפרסמה כמפה מספר 3 בתיק המפות שיצא מתוספת לדין וחשבון של הוועדה הנ"ל.

(7) מ. א. ס. פ., הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים, תל-אביב חס"א, ע' 290.

(8) ר' W. F. Albright, BASOR 23, (1926), p. 3; *ibid.* 74, (1939), p. 14.

(9) עיין גם במפה הנזכרת בהערה 6.

לוח משווה של הכפרים לפי גודל אוכלוסייתם בשנת 1931

באחוזים מכלל הכפרים באזור				3.000	2.000	1.000	700	מספר	האזור (10)
3.000	2.000	1.000	700	תושבים ומעלה				הכפרים	
תושבים ומעלה									
0	1.7	14	32	0	1	8	19	59	נפת ראמאללה
0	4	19	25	0	3	13	17	69	נפת ירושלים
15	31	69	77	2	4	9	10	13	הרי חברון

לוח משווה של הכפרים לפי גודל שטח אדמותיהם

באחוזים מכלל הכפרים באזור			50.000	25.000	10.000	מספר	האזור (10)
50.000	25.000	10.000	דונם ומעלה			הכפרים	
דונם ומעלה							
3	7	37	2	4	22	59	נפת ראמאללה
0	3	20	0	2	14	69	נפת ירושלים
46	62	85	6	8	11	13	הרי חברון

הכפר דורה שוכן בגובה של 880 מטר בראש המדרון הגבוה המפריד בין הרי חברון לבין השפלה. גובה המדרון הזה כאן כארבע מאות מטר. מדורה נשקף המבט למרחקים מעל לשפלה עד לחולות שעל חוף הים. מדרון זה הנמשך בקו ישר מסביבות תל חיילפה, דרך תל בית מִרְסָם¹¹, ח'דיר צאמת, לתרקומיה, הוא הבטוי המורפולוגי של כפיפה טקטונית חזקה, ובו הגבול המערבי של הרי חברון.

בין ההר ובין עמק החוף נמצא אזור נוף שלישי — גבעות השפלה. בניגוד לאבן-הגיר הקשה של הקריטיקון שממנה בנויים הרי חברון, בנויה השפלה אבן-גיר רכה יותר, לעתים קרטונית, של האיאווקן. שפלת בית-גוברין, כפי שאפשר לכוונת את החלק מתל חיילפה בדרום עד בית-שמש בצפון, מצטיינת בשני דברים. האחד הוא היער הנמוך של שיחי אלון ושיחים אחרים, שהוא יער משנה טבעי; הוא מכסה כאן שטחים נרחבים כיסוי די סמיך. והדבר השני, אופייני עוד יותר, הוא ריבויין הגדול של חורבות באזור זה¹²). ספק הוא אם ישנו בארץ עוד שטח כה עשיר בחורבות כמו שפלת בית-גוברין. ברור הוא שלא היתה תקופה בה היו כל החורבות האלו מיושבות כאחת; אלא ריכוז של נקודת יישוב מכלל התקופות לפנינו. בכל זאת מפתיע ומאיר עינים גם יחד הוא המספר הרב של נקודות יישוב בשטח זה בעבר בהשוואה למיעוט היישוב של היום.

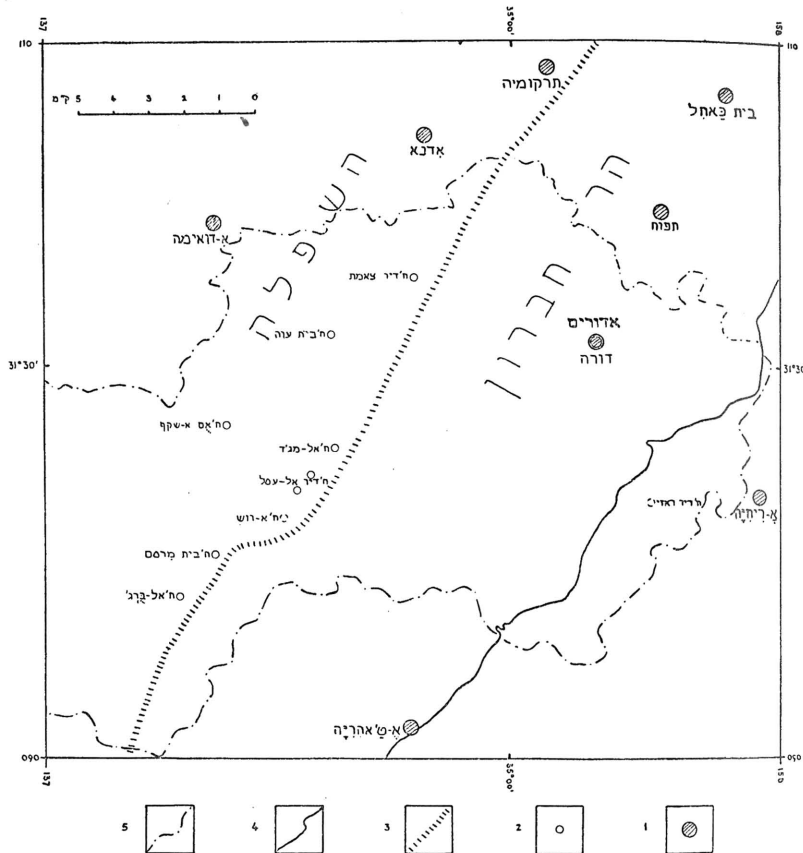
אדמות דורה חלקן בהרים, אך חלקן הגדול בשפלה. ברוב העתים התרכזו התושבים בכפר עצמו, ורק בתקופות של סדר ובטחון התפזרו משפחות משפחות וישבו

(10) גודל השטחים הנכללים בשלושת האזורים האלה הוא כלהלן: נפת ראמאללה 689,172 דונם, נפת ירושלים 486,333, הר חברון 964,571. מתקבל איפוא שהשטח הממוצע של אדמות בכפר נפת ראמאללה הוא 11,700 דונם, של כפר בנפת ירושלים 7,050 דונם, ושל כפר בהר חברון 74,100 דונם.

(11) ראוי לתשומת לב שהיישובים הקדומים האלה ישבו על קו נוף טבעי.

(12) לעניין צפיפות היישוב בשפלת בית-גוברין בימי קדם השווה את התזכיר הראשון "סקירה על צפיפות האוכלוסים וכמותם בארץ-ישראל העתיקה" בקובץ התזכירים ההסטוריים שהוגשו לוועדה האנגלו-אמריקאית מטעם הוועד הלאומי ליהודי ארץ-ישראל באדר תש"ו (בירושלים תש"ו). ראה במיוחד ע' 12 ומפה 4.

בחורבות שעל אדמות הכפר. התקינו בהן את הבתים ואת המערות ועבדו את האדמות מסביבן.

1. כפר; 2. חורבה מיושבת בקביעות - במעגל שלם; חורבה מיושבת בעונות מסוימות בלבד - במעגל מרוסק; 3. המדרון המערבי של הרי חברון; 4. כביש חברון-באר שבע; 5. גבול אדמות דורה.

רובינסון עבר בסביבות דורה וגם בשטח אדמותיה אשר בשפלה ביוני 1838, וקונדר ובני לויתו מדדו את כל השטח בשנים 1874-1875, ו-1877. בשנים האלו לא מצאו כאן אף מקום מיושב חוץ מדורה הכפר עצמו, המתואר על-ידי קונדר ככפר גדול ופורח⁽¹³⁾, ומשפחות מועטות שמצאן רובינסון בח' אל' ברג' (ראה להלן). היום המצב שונה עד לקצה. חלק ניכר מאוד מתושבי דורה מתגוררים בתשעים ותשע (החורבות⁽¹⁴⁾) אשר על אדמותיה. חורבות אלו מיושבות יישוב קבע. בחלק מהן

(13) ר' 5-304, *SWP. Memoirs* III, Conder & Kitchener.

(14) ר' W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*. New York 1933, p. 68. בדו"ח על מפקד האוכלוסים בשנת 1931 רשומות שבעים חורבות המשתייכות לדורה

משתנה מספר התושבים עם העונות, והוא קטן ביותר בקיץ אחרי הקציר. בדורה בית-ספר גדול עם פנימיה בשביל התלמידים מהחורבות. לפי ידיעות שנתקבלו בבית-הספר היו בקיץ 1944 מיושבות החורבות הבאות:

1. ח' אל-ברג' (הקואורדינטה 0946 1408). כפר גדול עם טחנה.

לפי דברי התלמידים עולה מספר תושבי ח' ברג' בעונות מסוימות על מספר התושבים של דורה עצמה.

בזמן ביקורו של רובינסון בשנת 1838 התגוררו בברג' משפחות עניות אחדות מתושבי דורה שרעו כאן את צאנם וגידלו טבק. לברג' גם נמלט באותה השנה חלק מתושבי דורה עקב התנקשות דמים בין חלקים יריבים של תושביה (15).

בח' אל-ברג' נמצאים שרידים של מבצר מתקופת הצלבנים המדגיש את חשיבות המקום, כי ברג' שולטת על הכניסה הדרומית לאזור ההרים של אותה דרך-משנה המוליכה מבאר-שבע צפונה לרגלי המדרון המערבי של הרי חברון לא-דואימה ובית-גוברין עם הסתעפות לאדנא ותרקומיה. עדות נוספת שמקום זה וסביבתו הקרובה הם מקום טבעי ליישוב די חשוב משמש הישוב הקדום הגדול שהיה בתל בית מרסם הקרוב (2 ק"מ מצפון לח' ברג'), שמוזהים אותו עם דביר היא קרית-ספר.

2. ח' אם א-שקף (0993 1421). כפר גדול עם טחנה. קטן מח' אל-ברג'.

3. ח' בית עזה (1019 1451). כפר כפול.

4. ח' דיר צאמת (1034 1475). כפר בינוני.

5. ח' אל-מג'ד (0987 1453). ישוב קטן.

6. ח' דיר אל-עסל, שני כפרים: א-שמאליה (0979 1446), ואל-קבליה (0975 1442). כפר קטן, כשמונה מאות נפש לפי דברי התלמידים.

7. ח' בית מרסם (0957 1419). כפר קטן.

לפי אותו המקור מיושבת ח' דיר-ראזי (0971 1540) המסומנת סימון כפר במפה 1/100000 יישוב עונתי בלבד, כי כל תושביה עוברים לחדשי הקיץ לדורה.

לא סומנה כמיושבת ח' א-רוש (0967 1438) שהיתה מיושבת לפי דברי אוֹסְבְּרִיט (16) בסוף שנות העשרים. היא היתה חרבה בימי רובינסון וקונדר. נראה איפוא שבתקופה של בטחון ומשטר סדיר התפרק הכפר דורה, וחלק גדול מתושביו עבר לגור בשבעה יישובי משנה. כדאי לציין שרובם של יישובי-משנה אלה נמצאים גם הם על קו נוף טבעי — לרגלי המדרון המבדיל בין השפלה להר, מצב הדומה למצבם הטופוגראפי של שרשרת שלמה של כפרים בצפון-תרקומיה, בית אוּלַא, נובא, ח' אראס, צוריף ונחאלין.

סגנון יישוב אזור הספר נעשה "נורמאלי" פחות או יותר בזמנים בטוחים, בעוד שבזמנים של חוסר בטחון אנו מוצאים באותו השטח מספר קטן בהרבה של נקודות

(ע' 28—32). מהותן של שבעים חורבות אלו אינה ברורה. מההגדרה הניתנת בהקדמה לדו"ח (בידי א. מילס) יש להבין ש"יישובים נספחים" אלה נחשבים כמיושבים; אך אין ספק שרק חלק קטן מאוד משבעים החורבות הנ"ל היה מיושב, ואפילו יישוב ארעי, בשנת 1931.

(15) ר' 9—6 III, pp. 403—4; II, *op. cit.* E. Robinson.

(16) ר' 1 W. F. Albright, *TBM* II, *AASOR* 17, (1938), p. 1.

ישוב, בכל אחת מהן מספר רב מאוד של תושבים, העולה באופן ניכר על השעור הממוצע בארץ כולה.

פיזור התושבים לחורבות גורם להרחבה ניכרת מאוד של השטח המעובד, כי אותו חוסר הבטחון המכריח את האכרים להתרכז בכפר כדי להגן על עצמם ועל רכושם, אינו מניח גם לינה בשדות. ולכן מוגבל השטח המעובד לאותו חלק מאדמות הכפר שאליה אפשר להגיע לעבדו במשך יום אחד ולחזור לכפר לפני חשיכה. במילים אחרות: השדות המרוחקים ביותר שכדאי לעבדם בזמנים של חוסר בטחון הם השדות, שאליהם אפשר להגיע ברכיבה על חמור במשך שלוש שעות. האדמות המרוחקות יותר מהכפר מוצאות בתקופות חוסר-בטחון באופן אבטומאטי משטח עיבוד הקלאי.

מאידך גיסא, אם מצב הבטחון מרשה התפרקות הכפר ליישובי משנה, מתרחב התחום המעובד ומשתרע על פני כל אדמות הכפר, ועל ידי כך עולה מאוד כוח הקליטה של אותו השטח.

מכאן אנו למדים שפיזור תנאי הבטחון מגדיל את השטח "הראוי" לעיבוד, ולכן מגביר את כוח קליטתה של הארץ. תושבי כפר מסוים החיים חיי מצוקה ומחסור בזמנים של מהומות ואי-שקט — גם בגלל צימצום הקרקעות שאפשר לעבדן — יוכלו להתפרנס בהרחבה בתקופות שלווה — ואף תהיה להם זרובה גדולה של אדמה ראויה לעיבוד בלי תוספת דונם אחד לשטח הכפר.

והנה לפנינו הוכחה חותכת שכוח הקליטה של ארץ מסוימת אינו גורם פיזי, המותנה בטבע הארץ, אלא גורם התלוי בכושרם הטכני של תושבי הארץ וגם בתנאי הבטחון שהם יודעים ליצור.